

भारताची ज्ञानभाषा : एक आकलन

श्रीनिवास हेमाडे

प्रस्तावना

जागतिकीकरणामुळे आपण सारे भारतीय जगाशी पुन्हा नव्या संदर्भात जोडले गेले आहोत. हा संबंध निखळ आर्थिक स्वरूपाचा असला तरी त्यास सांस्कृतिकदृष्ट्या सुद्धा महत्त्व आहे. भाषा हे संस्कृतीचे महत्वाचे अंग आहे. त्यामुळे जगाशी होणारा संवाद महत्वाचा ठरतो. या भूमिकेतून ‘भारताची ज्ञानभाषा कोणती?’ हा प्रश्न नव्याने उपस्थित करणे उचित ठरते. कारण हा प्रश्न अद्यापिही अनिर्णीत आहे. त्याचे नव्याने आकलन कसे होऊ शकेल, याचा वेध घेण्याचा एक प्रयत्न येथे केला आहे.

‘भारताची ज्ञानभाषा’ असे म्हणताना आपण भारत, भारतीय किंवा महाराष्ट्र, महाराष्ट्रीय या संज्ञा उपयोगात आणतो. या संज्ञा समूहवाचक आहेत. त्यामुळे अशी संज्ञा उपयोजनात आणताना ती केवळ एखाद्या व्यक्तीस लागू न होता सर्व समूहास लागू होणारी संज्ञा बनते. या प्रकारच्या संज्ञा, संकल्पना हाताळताना एकसत्त्वीकरणाची (essentialization) चूक होण्याची खूपच शक्यता असते. समूहवाचक संज्ञांनी निर्देशित केलेल्या गटातील सर्व घटक समान असतात, असे समजणे म्हणजे एकसत्त्वीकरण करणे. सम्राट अशोक, महात्मा गांधी व अनेक घोटाळ्यात सापडलेले आजचे अनेक पुढारी या सर्वांना समान मानता येईल का? ¹ असा प्रश्न या पार्श्वभूमीवर निर्माण होतो.

एकसत्त्वीकरण म्हणजे काय? समूहाचे गुणधर्मविषयक नियम समूह सदस्याला लागू करणे. हा मुद्दा अधिक सोपा करावयाचा तर असे म्हणावे लागते की ‘एका गटातील सर्व सदस्यांमध्ये काही समान गुणधर्म आहेत, म्हणून त्या गटातील प्रत्येक सदस्य गटाच्या त्या समान गुणधर्मानुसार वागेल’ ; शिवाय ‘त्या गटाच्या पुढील प्रत्येक पिढीत हे गुणधर्म संक्रमित होत असतात’, असे समजणे म्हणजे एकसत्त्वीकरण.² एकसत्त्वीकरण हा तर्कदोष आहे. समूहाचे नियम व्यक्तीला लागू असतीलच असे नसते, पण तिच्यावर त्यांचे आरोपण मात्र होते.

भारताची ज्ञानभाषा कोणती? या प्रश्नात असे एकसत्त्वीकरण आढळते. त्यानुसार ‘भारताविषयीचा कोणताही प्रश्न हा सर्व भारतीय समूहास लागू होणारा, म्हणजेच प्रत्येक भारतीयास लागू होणारा प्रश्न बनतो.’ भारताची ज्ञानभाषा कोणती? हा प्रश्नही सर्व, म्हणजे प्रत्येक भारतीयांस लागू होणारा प्रश्न बनतो.

तथापि ज्ञाननिर्मिती, तिचे संक्रमण, वहन, प्रक्षेपण, ज्ञानाचे प्रत्यावर्तन आणि ज्ञानाची भाषा हे ज्ञानात्मक प्रश्न मात्र सर्व भारतीयांचे, म्हणजे वंशजातधर्मनिरपेक्ष प्रत्येक भारतीयाचे प्रश्न नसतात. त्यांना लागू नसतात. कारण ज्ञाननिर्मिती ही छोट्या छोट्या गटात घडणारी घटना आहे. ज्ञानाचा उपयोग आणि उपयोजन सर्व भारतीयांसाठी असला तरी ज्ञाननिर्मिती, ज्ञानवितरण व्यवस्था इत्यादी मात्र केवळ सुशिक्षित बौद्धिक वर्गाची मत्तेदारी म्हणता येईल. एका छोट्या गटाने मोठ्या समूहाचे ज्ञानात्मक नेतृत्व करणे, असा त्याचा लक्षितार्थ होतो.

भारतात ज्ञाननिर्मिती ही वर्णव्यवस्था आणि जातीव्यवस्था दुष्ट चौकटीत अडकलेली आहे. याबाबतीतील एकसत्त्वीकरणाचे स्वरूप विशद करणे, विस्तारभयास्तव शक्य नाही. शिवाय संस्कृत आणि प्राकृत किंवा प्रादेशिक

श्रीनिवास हेमाडे, "भारताची ज्ञानभाषा : एक आकलन", *आकलन* (समकालीन साहित्य, समाज व संस्कृतीचे प्रतिबिंब), ISSN 2394-2177, वर्ष १, अंक ४, जुलै-सप्टेंबर २०१५ संपादक - रंगराव भोंगले, हिल-व्ह्यू को-ऑप. हौ. सोसायटी, २०ब/१०२, बिम्बिसार नगर, गोरेगाव (पू.), मुंबई ६५, पृष्ठ १४ ते २७. shriniwas.sh@gmail.com, 915 865 80 66.

भाषा हा संबंधही या दुष्ट चौकटीशी निगडित आहे. पण तो विषय येथे अपेक्षित नाही. त्यामुळे शोधनिबंधात विद्यमान कालखंडात इंग्लीश आणि मराठी हा मर्यादित संबंध येथे तपासला आहे.

महाराष्ट्राची ज्ञानभाषा

मराठी महाराष्ट्राची ज्ञानभाषा आहे, याचा अर्थ महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्रीय जनता यांची संवादाची भाषा मराठी आहे, ज्ञानदानाची पूर्वप्राथमिक ते उच्चशिक्षण पातळीवरील शिक्षण प्रक्रिया मराठी माध्यमातून घडते, हा किमान अर्थ आहे. अर्थातच हे सारे म्हणणे तितके वास्तवाला धरून नाही. न्यायालयीन कामकाज, केंद्र-राज्य संबंधातील पत्रव्यवहार, मराठीला समांतर इतर भाषिक शिक्षणसंस्था राज्यात कार्यरत आहेत. द्विभाषा, त्रिभाषा हे आपले वास्तवात धोरण आहे. तरीही सामान्य जनतेची ज्ञानभाषा मराठीच आहे, हे जास्त खरे आहे. थोडक्यात, मराठी ही महाराष्ट्राची व्यवहारभाषा, राजभाषा आणि ज्ञानभाषा आहे.

येथे 'मराठी ही महाराष्ट्राची व्यवहारभाषा, राजभाषा आणि ज्ञानभाषा आहे' या विधानातील एकसत्त्वीकरणाचा धोका असा की मराठी ही प्रत्येक महाराष्ट्रीय नागरिकाची ज्ञानभाषा आहे, असा समज होतो. पण तसे वस्तुतः नाही. कारण वास्तवात महाराष्ट्रात बऱ्याच मोठ्या संख्येने परप्रांतीय, परभाषिक लोकही राहतात. त्यांची व्यवहारभाषा हिंदी, मराठीमिश्रित हिंदी आहे पण ज्ञानभाषा मराठी नाही. त्यामुळे त्यांना वरील ज्ञानभाषेचा नियम लागू करता येत नाही. ती त्यांची मातृभाषा अथवा हिंदी, इंग्लीश ही भाषा असू शकते.

मग, मराठी ही ज्ञानभाषा कुणाची ? तर केवळ मराठी भाषिकांची आहे, असा निष्कर्ष काढला पाहिजे. त्याचवेळेस अनिवासी महाराष्ट्रियांची व्यवहारभाषा आणि ज्ञानभाषा मराठी नाही, हे ही नमूद केले पाहिजे. फार तर मराठी ही अशा अनिवासी महाराष्ट्रियांची 'संस्कृती भाषा' असे म्हणता येईल.

मातृभाषा आणि ज्ञानभाषा

मातृभाषेबाबत काही गोष्टी ठळकपणे जाणवतात. आपण महाराष्ट्र निवासी आहोत, मराठी आपली मातृभाषा आहे, म्हणून आपण इथे मराठीबाबत विचार करू.

(अ) पहिली गोष्ट म्हणजे आपण महाराष्ट्रीय मंडळी रोजचा, दैनंदिन साधा विचार बहुधा मातृभाषेतच करीत असतो. जसे की 'आज जेवायला काय आहे / असावे ? रिक्षाने जावे की चालत जावे, किंवा "चला, एक चहा मारू!" इत्यादी.

(ब) दुसरी गोष्ट अशी की व्यवसाय (profession), पेशा (trade), धंदा(business) अशा भिन्न कार्यक्षेत्रात काम करावे लागत असल्याच्या व्यावहारिक इत्यादी कारणांमुळे आपल्यातील काहीजण इंग्लिशमध्ये विचार करतात (तसा त्यांना करावा लागतो). उदाहरणार्थ डॉक्टर, वकील, इंजिनीअर, इंग्लीश या विषयाचे शिक्षक-प्राध्यापक. म्हणजे रोजीरोटीची आर्थिक ज्ञानभाषा इंग्लीश असते. तरीही त्यांचा दैनंदिन ज्ञानव्यवहार, रोजचा साधा विचार, जनसंवाद मराठीतच- मातृभाषेत होतो.

(क) तिसरी गोष्ट म्हणजे अगदीच एखाद्याचा साहित्यिक आविष्कार गणतीत घ्यावयाचा तर जीए कुलकर्णी, भालचंद्र नेमाडे हे महाराष्ट्रीय साहित्यिक व्यवसायाने आंग्लभाषा शिक्षक असूनही त्यांनी लेखन मात्र निखळ मराठीत केले. एवढेच नव्हे तर त्यांनी 'नवी मराठी घडविली', मराठी साहित्याचे मानदंड निर्माण केले. ('जीए', नेमाडेंच्या या

श्रीनिवास हेमाडे, “भारताची ज्ञानभाषा : एक आकलन”, *आकलन* (समकालीन साहित्य, समाज व संस्कृतीचे प्रतिबिंब), ISSN 2394-2177, वर्ष १, अंक ४, जुलै-सप्टेंबर २०१५ संपादक – रंगराव भोंगले, हिल-व्ह्यू को-ऑप. हौ. सोसायटी, २०ब/१०२, बिम्बिसार नगर, गोरेगाव (पू.), मुंबई ६५, पृष्ठ १४ ते २७. shriniwas.sh@gmail.com, 915 865 80 66.

भाषिक कृतीमागे त्यांची निश्चित भूमिका होती (किंवा आहे) हे आपणास माहितच आहे. म्हणजे दैनंदिन वर्तन व्यवहार आणि काही प्रमाणातील ज्ञानव्यवहार मातृभाषेत होतो.

ही निरीक्षणे महाराष्ट्राप्रमाणे इतर राज्यातही लागू पडू शकतील. अगदी हिंदी भाषिक पट्ट्यात सुद्धा असेच चित्र थोड्याफार फरकाने आहे. याचा अर्थ ज्ञानभाषा आणि व्यवहारभाषा यात काटेकोर फरक करून आपण ज्ञानव्यवहार मात्र इंग्लिशमध्ये करतो.

भारताची ज्ञानभाषा

या पार्श्वभूमीवर 'भारताची ज्ञानभाषा कोणती?' हे एक कूट मानावे लागेल. 'भारताची ज्ञानभाषा' याचा एकसत्त्वीकरणीय अर्थ होतो 'प्रत्येक भारतीयाची ज्ञानभाषा' (त्यात महाराष्ट्रीयनांचाही समावेश होतो). इथे 'ज्ञाननिर्मिती ही छोट्या छोट्या गटात घडणारी घटना आहे. ज्ञानाचा उपयोग आणि उपयोजन सर्व भारतीयांसाठी असला तरी ज्ञाननिर्मिती, ज्ञानवितरण व्यवस्था इत्यादी मात्र केवळ सुशिक्षित बौद्धिक वर्गाची मत्केदारी असते' हा (प्रस्तावनेत स्पष्ट केलेला) नियम लागू होईल. 'भारताची ज्ञानभाषा' याचा अर्थ मर्यादित सुशिक्षित बौद्धिक काम करणाऱ्यांची भाषा' असा करावा लागेल.

आपल्या देशाची जागतिकीकरणाच्या संदर्भात लाभलेली आंतरराष्ट्रीय किंवा जागतिक स्वरूपाची भाषिक संस्कृती लक्षात घेतली तर इंग्लीश हीच आपली, देशाची ज्ञानभाषा ठरते. याची काही ठळक प्रमुख कारणे अशी :

(०१) भाषिक बहुलता

आपल्या देशाची भाषिक बहुलता. आपला देश बहुभाषिक आहे. अनेक राज्ये आहेत. प्राचीन काळाचा अभिमान धरता प्रत्येक भूभागाला एका प्राचीन भाषेचा वारसा आहे. आजही प्रत्येक राज्याची भाषा वेगळी आहे. ती त्या त्या राज्यातील नागरिकांची मातृभाषा आहे. आणि ही मातृभाषा त्या त्या राज्याची व्यवहार भाषा आणि ज्ञानभाषा, दोन्ही आहे. हे आपले देशी वास्तव आहे. ते जवळपास प्रत्येक राज्याचे समान वास्तव आहे. या वास्तवाचा अर्थ असा की अशा व्यामिश्र आणि संकीर्ण देशाची एकच एक अशी राजभाषा किंवा ज्ञानभाषा^३ उपलब्ध नाही, असूही शकत नाही.

मग हिंदी ही देशाची ज्ञानभाषा आहे का ? तर नाही, हिंदी ही भारताची ज्ञानभाषा होऊ शकत नाही. शिवाय हिंदी ही राष्ट्रभाषा नाही हेही खरे आहे; त्याचवेळेस हिंदी अनेकांना जोडणारी आहे^४, यातही शंका नाही. पण हिंदी समग्र देशाची देशभाषा अथवा राजभाषा नाही आणि त्याहून जास्त म्हणजे ती संपूर्ण राष्ट्राची ज्ञानभाषा नाही. उत्तरेकडील मोठा हिंदी प्रांत वगळता हिंदी ही ज्ञानाचे वहन करणारी, समग्र देशाची एकुलती ज्ञानभाषा बनू शकत नाही. भारताच्या संदर्भात राष्ट्रीय पातळीवरील ज्ञानव्यवहार शक्य होईल अशा समान एकाच ज्ञानभाषेची गरज आहे. ती कोणती ? याचा शोध घेतला पाहिजे. ज्ञाननिर्मिती, ज्ञानसंक्रमण इत्यादी गोष्टी एखाद्या राज्याच्या ज्ञानभाषेत होऊ शकत नाही, हे उघड आहे. मग बहुभाषिक भारताला उपयुक्त ठरले अशी ज्ञानभाषा कोणती ? तर ती इंग्लीश हीच आहे.

(०२) उच्च शिक्षण आणि भाषा

श्रीनिवास हेमाडे, “भारताची ज्ञानभाषा : एक आकलन”, *आकलन* (समकालीन साहित्य, समाज व संस्कृतीचे प्रतिबिंब), ISSN 2394-2177, वर्ष १, अंक ४, जुलै-सप्टेंबर २०१५ संपादक – रंगराव भोंगले, हिल-व्ह्यू को-ऑप. हौ. सोसायटी, २०ब/१०२, बिम्बिसार नगर, गोरेगाव (पू.), मुंबई ६५, पृष्ठ १४ ते २७. shriniwas.sh@gmail.com, 915 865 80 66.

उच्चशिक्षण हेच असे क्षेत्र आहे की जिथे 'भारताची ज्ञानभाषा' घडते. 'भारताची ज्ञानभाषा' याचा अर्थ मर्यादित सुशिक्षित बौद्धिक काम करणाऱ्यांची भाषा' असा समज ज्यांनी निर्माण केला आणि मक्तेदारी प्रस्थापित केली अशा लोकांचा हा प्रांत आहे. ज्ञान निर्माण करणारे हे एकमेवाद्वितीय क्षेत्र आहे, असाही समज या प्रांतामुळे निर्माण झाला आहे.

तथापि या उच्चशिक्षण क्षेत्रात प्रादेशिक भाषा आणि इंग्लीश यांचा दर्जा भिन्न भिन्न आहे. विद्यापीठीय अध्यापन-अध्ययन व संशोधन पातळीवर मुख्यतः इंग्लिशमध्ये होते तर महाविद्यालय पातळीवर अध्यापन-अध्ययन प्रादेशिक भाषेत होते. विद्यापीठीय अध्यापन-अध्ययन व संशोधन पातळीवर इंग्लीश हीच अधिकृत ज्ञानभाषा ठरते अन् प्रादेशिक भाषा (उदाहरणार्थ आपली मराठी) दुय्यम ठरते. परिणामी, विद्यापीठ अनुदान आयोग, विद्यापीठे, विविध प्रकारच्या शिक्षणसंस्था यांनी पुरस्कृत केलेली 'तथाकथित राष्ट्रीय चर्चासत्रे, परिसंवाद, कार्यशाळा इत्यादी बौद्धिक कार्यक्रम 'इंग्लीश' या ज्ञानभाषेतच साजरीगोजिरी होतात. मदतनिधीचे प्रस्ताव ते निबंधवाचन हा बौद्धिक कार्यकलाप आणि कार्यक्रमाचे अहवाल, हिशेब इत्यादी सारे व्यावहारिक वृत्तांत संबंधित अर्थ सहाय्य करणाऱ्या संस्थेला इंग्लिशमध्ये द्यावे लागतात.

इंग्लीश ही इतकी सक्तीची बनली आहे की हे शैक्षणिक कार्यक्रम अगदी प्रादेशिक भाषाविषयक (उदाहरणार्थ मराठी विषयक) असले तरी तिचा किमान संक्षिप्त अहवाल इंग्लिशमध्येच सादर करावा लागतो. एवढेच नव्हे तर भाषा विषयाबाबतचे संशोधन प्रकल्प सुद्धा इंग्लिशमध्येच सादर करावे लागतात.

एवढेच नव्हे तर राष्ट्रीय पातळीवरील संशोधन प्रसिद्धी, म्हणजे शोधनिबंध, लेख, ग्रंथ इत्यादी साऱ्या गोष्टी इंग्लिशमध्येच कराव्या लागतात. इंग्लिशमध्ये न केल्यास त्यांचे वहन, संक्रमण होत नाही, त्यामुळे आपला विचार इतरांकडे पोहोचू शकत नाही. विचार सर्वत्र पोहोचवायचा असेल तर इंग्लीश शिवाय पर्याय नाही. त्यामुळे आपली ज्ञानभाषा मुख्यतः इंग्लीश आहे, असा निष्कर्ष काढावा लागतो. याचा अर्थ असा की आपली देशांतर्गत ज्ञानभाषा सुद्धा इंग्लीशच आहे. शिक्षणव्यवस्थेने इंग्लीश सक्तीची केल्याने ती सर्वांना सोयीची असल्याचे सिद्ध झाली आहे.

(०३) आंतरराज्यीय ज्ञान संबंध :

हीच परिस्थिती इतर राज्यांची आहे. त्यांचीही ज्ञानभाषा इंग्लीश आहे. त्यामुळे आपण महाराष्ट्रीयनांना आपल्याच देशातील कोणत्याही राज्यातील बिगरमराठी ['फॉर दॅट मॅटर !' (असे मराठी लिप्यंतरात-उच्चारून-लिहून)] माणसाला आपला विचार सांगण्यासाठी, ज्ञानसंक्रमण करण्यासाठी इंग्लिशचा आधार घ्यावा लागतो. 'मराठी' आणि मराठी साहित्य, मराठी विचार, मराठी तत्त्वज्ञान जर राष्ट्रीय पातळीवर न्यावयाचे असले तर हे सारे मराठी ज्ञान आपणास इंग्लिशमधून सादर करावे लागते. राष्ट्रीय पातळी याचा अर्थ आंतरराज्य पातळी. सारांशाने राष्ट्रीय अथवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ज्ञानभाषा मराठी नसते तर इंग्लीश असते. म्हणून अंतिमतः इंग्लीश ही जागतिक ज्ञानभाषा ठरते.

राष्ट्रीय पातळीवरील भाषाव्यवहारासंबंधी आणखी एक उपाय सुचविला जातो. तो असा की, दोन राज्यांनी एकमेकांचे ज्ञान एकमेकांच्या भाषेत भाषांतरित करावे ! असे सर्व राज्यांनी करावे. हा उपाय चांगला आहे. यात काहीही आचरटपणा नाही. पण त्यासाठी जे आंतरराज्यीय भाषाविषयक धोरण रचले गेले पाहिजे, ते आपल्याकडे

श्रीनिवास हेमाडे, "भारताची ज्ञानभाषा : एक आकलन", *आकलन* (समकालीन साहित्य, समाज व संस्कृतीचे प्रतिबिंब), ISSN 2394-2177, वर्ष १, अंक ४, जुलै-सप्टेंबर २०१५ संपादक - रंगराव भोंगले, हिल-व्ह्यू को-ऑप. हौ. सोसायटी, २०ब/१०२, बिम्बिसार नगर, गोरेगाव (पू.), मुंबई ६५, पृष्ठ १४ ते २७. shriniwas.sh@gmail.com, 915 865 80 66.

उपलब्ध नाही. हा फार मोठा आणि दीर्घकालीन प्रकल्प आहे. या नियमानुसार इतर राज्यातील ज्ञानवंत आपल्याशी संवाद साधतात तो मुख्यतः इंग्लिशमध्ये. त्यामुळे त्यांचीही ज्ञानभाषा इंग्लीश हीच ठरते.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातही साधारणतः हेच घडले आहे. राष्ट्रीय पातळीवर स्वातंत्र्यविषयक सारे विचार, आदेश, कार्यक्रम इत्यादींची मुख्य संवादभाषा इंग्लीश हीच होती. हिंदीला नंतर महत्त्व आले ते लोकभाषा, व्यवहारभाषा या भूमिकेतून.

दुसरे म्हणजे प्राचीन भारतीय संस्कृतीची जगाला झालेली ओळख मुख्यतः ब्रिटीश राजवटीमुळे आणि इंग्लीश या भाषा माध्यमातून झाली. युरोपीय प्रबोधनकाळानंतर भारतीय संस्कृती, धर्म, विचार, तत्त्वज्ञान सारे काही जगाला ज्ञात झाले ते मुख्यतः भाषांतरीत इंग्लिशमधून. संस्कृत, पाली, अर्धमागधी इत्यादी ग्रंथांची आधी जर्मन, फ्रेंचमधून भाषांतरे झाली. पण ती जगातील बहुजनांपर्यंत गेली नाही, तर केवळ अभिजनवर्गात गेली. भारताची सर्वांगीण ओळख जगातील सामान्यजनांना ज्ञात झाली ती मुख्यतः इंग्लिशमधूनच. मग अमेरिकन असो वा ब्रिटीश इंग्लीश असो, पण ते माध्यम इंग्लीशच आहे खास!

थोडक्यात, आपल्या राज्याची ज्ञानभाषा, स्वदेशीय इतर राज्यांची ज्ञानभाषा आणि जागतिक ज्ञानभाषा ही एकच आहेत. ती इंग्लीश आहे. आपल्याला मान्य होवो अथवा न होवो^६, हे वास्तव आहे. थोडक्यात, भारतातील आंतरराज्यीय ज्ञानसंबंध व्यक्त करणारी भाषा म्हणजे इंग्लीश हीच असा निष्कर्ष काढणे अनिवार्य ठरते.

(०४) महाजालाची भाषा

इंग्लीश ही जागतिक - म्हणजे सर्व जगाची - हटकून प्रत्येक देशाची ज्ञानभाषा *नसली तरी देशाबाहेर* बहुतेक युरोपीय राष्ट्रात इंग्लीश हीच ज्ञानभाषा आहे. या वास्तवाचा परिणाम म्हणजे महाजालाचे विणले गेलेले जाळे !

आपण महाराष्ट्रीय नागरिक आपला मराठी विचार जगापुढे नेताना महाजालाचा वापर करण्यास शिकलो आहोत. महाजालाचे मुख्य माध्यम इंग्लीशच आहे. <http://www....> हा महाजालाचा पत्ता मान्य असो वा नसो इंग्लिशमध्ये आहे. संकेतस्थळ, अनुदिनी (blogs), फेसबुक खाते इत्यादी महाजल खाते याच परिभाषेत आहेत, हे मान्य करणे भाग आहे.

आपण म्हणजे भारतीय निवासी मंडळी आणि अनिवासी भारतीय मंडळी यास अपवाद नाही. महाजालावर संकेतस्थळाच्या भाषेतच आपणास म्हणजे <http://www....> या आंतरजालीय परिभाषेत, संकेतस्थळभाषेतच आपले उपक्रम मांडावे लागतात. उदाहरणार्थ <http://tukaram.com/>, <http://en.wikipedia.org/wiki/Dnyaneshwari>, <http://www.mymarathi.com/>, <https://www.facebook.com/SamarthaRamdas>, <http://www.puladeshpande.net/>, <http://www.ambedkar.org/>, <http://www.aathavanitli-gani.com/> किंवा उच्चशिक्षण देणाऱ्या विद्यापीठ, महाविद्यालये, खासगी संकेतस्थळ, अनुदिनी इत्यादींचा संकेतस्थळ पत्ता स्वच्छ इंग्लीश भाषेत आपण जगाला उपलब्ध करून देतो, किंबहुना द्यावा लागतो. जसे की पुणे विद्यापीठाचा पत्ता <http://www.unipune.ac.in> असा आहे. आज "सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ" असे नामकरण झाले असले तरी आधीचाच संकेतस्थळ पत्ता ठेवावा लागला. कारण ज्या काही तांत्रिक कारणांमुळे इतक्या तातडीने तो बदलला जाऊ शकत नाही, ती तांत्रिक कारणे भारताच्या नियंत्रणात नाहीत. ती ज्यांच्या ताब्यात आहेत त्यांची भाषा इंग्लीश आहे.

श्रीनिवास हेमाडे, "भारताची ज्ञानभाषा : एक आकलन", *आकलन* (समकालीन साहित्य, समाज व संस्कृतीचे प्रतिबिंब), ISSN 2394-2177, वर्ष १, अंक ४, जुलै-सप्टेंबर २०१५ संपादक - रंगराव भोंगले, हिल-व्ह्यू को-ऑप. हौ. सोसायटी, २०ब/१०२, बिम्बिसार नगर, गोरेगाव (पू.), मुंबई ६५, पृष्ठ १४ ते २७. shriniwas.sh@gmail.com, 915 865 80 66.

जनसंवादाची ही सारी माध्यमे, उपकरणे इंग्लिशमध्ये आहेत. त्यामुळे इंग्लीश ही जगाची ज्ञाननिर्मितीची आणि ज्ञानवहनाची भाषा बनते.

या मुद्द्यावर चीनचे उदाहरण देण्याचा मोह अनेकांना आवरत नाही. अशा 'मोहक' लोकांचा दावा असतो की चीनने त्यांचे सारे ज्ञान, ज्ञान निर्मिती आणि ज्ञानवाहक माध्यम म्हणून चीनी भाषाच उपयोगात आणली. इथे हा मुद्दा लक्षात घेतला पाहिजे की चीनचे भाषाविषयक धोरण असे आहे की जे जे जगाकडून ते स्वीकारतात आणि ज्याचे त्यांना त्यांच्या देशात वितरण करावयाचे असते ते सारे ज्ञान चीनी भाषेत भाषांतरीत करण्याचे सर्वोत्तम कसब त्यांनी कमावलेले आहे. त्यासाठी त्यांनी त्यांचे भाषाविषयक धोरणाची अतिशय काटेकोरपणे तयारी केली, तिची कठोरपणे अमलबजावणी केली! अर्थात यात त्यांचे केवळ देशप्रेम आणि भाषाप्रेम दिसते असे नाही, तर लोकमानस नियंत्रणात आणण्याची, राज्यकर्त्यांना हवे तसे ते घडविण्याची, संपूर्ण वैचारिक गुलामी लादण्याची हुकुमशाही व सर्वकषवादी ही प्रवृत्ती आहे, असा आरोप करता येईल. हा मुद्दा बाजूला ठेवला आणि त्यांचे भाषाविषयक धोरण लक्षात घेतले तरी आपणास पुष्कळ शिकण्यासारखे आहे, यात शंका नाही.

'भारताची ज्ञानभाषा कोणती?' या प्रश्नाचे पुनरुज्जीवन करण्याचे आणखी एक ताजे कारण म्हणजे 'ज्ञानपीठ' विजेते साहित्यिक डॉ. भालचंद्र नेमाडे यांचे अगदी अलीकडील वक्तव्य. ते म्हणतात, "इंग्रजी ही जगाची भाषा हा आपला समज असून तो सोडला पाहिजे. जगात सर्व देशांमध्ये प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतून दिले जात असताना भारतात मात्र इंग्रजीचा उदोउदो केला जातो. जगातील विकसित राष्ट्रांची भाषा इंग्रजी नसूनही त्यांचा विकास झाला. इंग्रजी आल्याने माणसं ज्ञानी होतात ही अंधश्रद्धा आहे".

डॉ. नेमाडे यांच्या वाढदिवसानिमित्त जळगाव येथील "परिवर्तन आणि भंवरलाल अॅण्ड कांताबाई जैन मल्टीपर्पज फाऊंडेशन" यांच्या वतीने एक कार्यक्रम झाला. नेमाडे या भागात 'दादा' या नावाने सुपरिचित असल्याने त्यांच्या प्रति आदर व्यक्त करण्यासाठी आणि 'ज्ञानपीठ' सन्मानाचा आनंद साजरा करण्यासाठी 'दादा सलाम' हा कार्यक्रम आयोजित केला गेला. यावेळ तेथील ज्येष्ठ रंगकर्मी व परिवर्तन संस्थेचे अध्यक्ष शंभू पाटील यांनी नेमाडे यांची प्रकट मुलाखत घेतली. यावेळी नेमाडे यांचा इंग्रजीविरुद्धचा राग पुन्हा उफाळून आला.

नेमाडेची ही सनातन भूमिका आहे. ती मान्यही होऊ शकेल. पण यात एक अंतर्विरोध आहे. तो असा की स्वतः नेमाडे यांनी त्यांचे सारे लेखन केवळ मराठीत केले आहे असे नाही. ब्रत म्हणून लेखन केवळ मराठीत केले ते जी. ए. कुलकर्णी यांनी. त्यांचा आदर्श नेमाडे यांनी घेतला आहे असे दिसत नाही. त्यांनी त्यांचा विचार देशात आणि परदेशात पोहोचविण्यासाठी इंग्लीशचाच आश्रय केला आहे. याला काय म्हणावे ?

मराठीला ज्ञानभाषेचा दर्जा !?

या निमित्ताने 'मराठीला ज्ञानभाषेचा दर्जा मिळेल काय?' हा प्रश्न येथे उपस्थित करणे फारसे अप्रस्तुत होणार नाही. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ज्ञानाचे मराठी भाषेतील ज्ञानाचे संक्रमण करावयाचे असेल तर ते इंग्लिशमध्ये करावे लागेल, असे आपण वर म्हंटले आहे. पण खुद्द मराठीला ज्ञानभाषेचा दर्जा मिळेल काय? या प्रश्नाचे उत्तर काय देता येईल, याचा विचार करता येईल.त्यासाठी रा. भा. पाटणकर यांची मदत घेऊ. ते 'अपूर्ण क्रांती' मध्ये म्हणतात, " आधुनिक काळातील जग समजण्यासाठी इंग्रजी ही ग्रीक-लॅटीन यांच्यापेक्षा कितीतरी जास्त उपयोगी आहे.

श्रीनिवास हेमाडे, “भारताची ज्ञानभाषा : एक आकलन”, *आकलन* (समकालीन साहित्य, समाज व संस्कृतीचे प्रतिबिंब), ISSN 2394-2177, वर्ष १, अंक ४, जुलै-सप्टेंबर २०१५ संपादक – रंगराव भोंगले, हिल-व्ह्यू को-ऑप. हौ. सोसायटी, २०ब/१०२, बिम्बिसार नगर, गोरेगाव (पू.), मुंबई ६५, पृष्ठ १४ ते २७. shriniwas.sh@gmail.com, 915 865 80 66.

संस्कृतमधील सर्व विद्याशाखा मराठीत आल्या असत्या, आणि मराठीत त्यांची जोमाने वाढ झाली असती, तर आपण संस्कृतऐवजी मराठीचीच निवड केली असती, आणि ते योग्यही ठरले असते. ज्ञानाची वाहक आणि उत्पादक भाषा म्हणून इंग्लंडमध्ये ग्रीक-लॅटीनची जागा इंग्रजीने सर्वार्थाने घेतली होती; तेथील शास्त्रज्ञ शोध लावताना ग्रीक-लॅटीनऐवजी इंग्रजीचा वापर सहजपणे करू लागले होते; म्हणजे इंग्रजी ही ज्ञान-वाहकांची भाषा न राहता ज्ञान-उत्पादकांची भाषा बनली होती. तसे होण्यासाठी त्यांनी सतराव्या शतकापासून जाणीवपूर्वक प्रयत्नही केले होते.जेंव्हा मराठी मंडळी मराठीत केवळ ज्ञान-वाहन न करता ज्ञानोत्पादन करू लागतील तेंव्हा इंग्रजीची जागा स्वाभाविकपणे मराठी भाषा घेईल, यात शंका नाही. अर्थात त्यासाठी पूर्णपणे पाळायला हवी ते अट म्हणजे मराठी लोकांनी मराठीत नवी, जगातील प्रगत राष्ट्रांच्या तोडीची ज्ञानोत्पत्ती करायला हवी. मराठी लोक मराठीत जे निर्मितीत तेच खरे ज्ञान म्हणा, असा अट्टाहास करणे म्हणजे महाराष्ट्राचे आत्महत्यारे बनणे होय.”^८ “जोपर्यंत मराठी ही ज्ञानवाहक भाषा आहे तोपर्यंत तिला दुय्यम स्थानच मिळणार. जेंव्हा ती ज्ञानोत्पादक भाषा होईल तेंव्हा हे चित्र पूर्णपणे बदलेल. जे ज्ञानाबद्दल तेच इतर संकल्पनांबद्दल खरे आहे”^९

महाराष्ट्रात व इतर राज्यात होणारे मराठीचे अध्ययन व अध्यापन मराठीतच होते. पण केवळ त्या आधारावर मराठी ही महाराष्ट्राची ज्ञानभाषा आहे, असे म्हणता येईल का? आपण कोणते ज्ञान मराठीत निर्माण करतो? महाराष्ट्रात ज्ञाननिर्मितीची ठिकाणे कोणती? ज्ञानाचे उत्पादक कोण? ज्ञानाची मत्तेदारी कुणाकडे आहे? त्या ज्ञानाचे वहन,वाहन, संक्रमण कोणत्या भाषेत केले जाते? ते सामान्यांपर्यंत पोहोचते का ? पाटणकर अपेक्षा करतात त्यानुसार जगातील प्रगत राष्ट्रांच्या तोडीची ज्ञानोत्पत्ती आपण करीत आहोत का ? आणि मुख्य म्हणजे ती मराठीत करीत आहोत का ? हे सारे प्रश्न अतिशय महत्वाचे आहेत.

नव्या ज्ञानशास्त्राची निर्मिती

मूलतः ‘ज्ञान म्हणजे काय?’ हाच प्रश्न खरे तर उपस्थित केला पाहिजे. तो अतिशय व्यापक आहे. तथापि भाषेच्या परिप्रेक्ष्यातून हा प्रश्न उपस्थित करणे, अशक्य नाही. विस्तारभयास्तव या समस्येची अधिक चर्चा येथे करता येणे शक्य नाही. पण सुतोवाच करणे अप्रस्तुत ठरणार नाही. ते असे की, भारतीय परंपरेत (वैदिक असो वा अवैदिक) ‘आत्मज्ञान’ हेच अंतिमतः सत्य ज्ञान असून भौतिक जगताचे ज्ञान भासमान मानले आहे. याला केवळ चार्वाकांचा अपवाद आहे. बरे, हे आत्मज्ञानही लोकभाषेत (मराठीत) नाही. ते संस्कृतात आहे. ज्ञानेश्वर ते तुकडोजी महाराजांपर्यंत ज्यांनी ज्यांनी ते लोकभाषेत आणण्याचा प्रयत्न केला त्यांना सामाजिक बहिष्कार, उपहास इत्यादींना तोंड द्यावे लागले. आत्मज्ञान इत्यादी आध्यात्मिक ज्ञानामुळे भौतिक आणि सामाजिक प्रगती होते, असे काही सिद्ध होत नाही. मात्र एकूण मानवी जीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी आध्यात्मिक ज्ञान आणि ऐहिक ज्ञान या दोन्हीची गरज असते, याचे भान अद्यापि भारतीय समाजात विकसित झालेले नाही. म्हणूनच नव्या संदर्भात भौतिक जगताचे अस्तित्व गृहीत धरून, ऐहिक जीवनाची समृद्धी, जीवनमानाचा दर्जा उच्च पातळीवर नेण्यासाठी गरजेचा आहे, याचे भान विकसित करून, त्याचवेळी मनाच्या उन्नयनाकरिता आध्यात्मिक ज्ञानाची गरज आहे, हे लक्षात घेऊन नव्या ज्ञानशास्त्राची रचना करणे आवश्यक आहे. एवढी पूर्वतयारी झाली की मग ‘ज्ञान म्हणजे काय?’ याचे यथार्थ उत्तर मिळण्याच्या दिशेने आपण जाऊ. या पार्श्वभूमीवर पाटणकर म्हणतात तसे मराठी ही ज्ञानोत्पादकांची भाषा होईल. मराठी मंडळी ज्ञाननिर्मिती,

श्रीनिवास हेमाडे, "भारताची ज्ञानभाषा : एक आकलन", *आकलन* (समकालीन साहित्य, समाज व संस्कृतीचे प्रतिबिंब), ISSN 2394-2177, वर्ष १, अंक ४, जुलै-सप्टेंबर २०१५ संपादक - रंगराव भोंगले, हिल-व्ह्यू को-ऑप. हौ. सोसायटी, २०ब/१०२, बिम्बिसार नगर, गोरेगाव (पू.), मुंबई ६५, पृष्ठ १४ ते २७. shriniwas.sh@gmail.com, 915 865 80 66.

ज्ञानवाहन, ज्ञान संक्रमण आणि ज्ञानग्रहण इत्यादी सारा ज्ञान व्यवहार मराठीत करू लागतील. तेंव्हा मराठी ज्ञानाची भाषा होईल, अशी आशा करण्यास हरकत नाही. तूर्तास तरी इंग्लीश हीच ज्ञानभाषा आपल्यावर लादली गेली आहे, ती आपण स्वीकारली आहे, हे मान्य करू. (आपले इंग्लीश इतके चांगले का ? याच्या वसाहतवादी चर्चेत इथे जाण्याचे कारण नाही.)

टिपणे : क्रमांक २ ते ५.

संदर्भ : १, ६ ते ९.

१ रा. भा. पाटणकर, अपूर्ण क्रांती, उपोद्घात, पहिली आवृत्ती, मौज प्रकाशन. १९९९, पान ०९.

२ एकसत्त्वीकरणाची काही प्रसिद्ध उदाहरणे म्हणजे प्लेटोचा आयडिया सिद्धान्त, "माणूस हा विचार करणारा प्राणी आहे" ही अॅरिस्टॉटललप्रणीत व्याख्या, अद्वैत वेदान्त ब्रह्म संकल्पनेची समीकरणे (मी ब्रह्म, तू ब्रह्म आणि सारे काही ब्रह्मच ब्रह्म!) , मनुस्मृतीची वर्ण-जातीची समाज विभागणी. जातीनुसार गुणधर्म निश्चित केले की प्रत्येक वर्ण-जातीचा सदस्य त्या गुणधर्मानुसारच वागेल, असे समजणे, हे एकसत्त्वीकरण. अॅरिस्टॉटललच्या व्याख्येतील प्रतिपादानानुसार (१) विचार करण्याची शक्ति म्हणजे माणसाकडे असलेली (आणि अन्य प्राण्यांकडे नसलेली) एक बौद्धिक शक्ति किंवा तत्त्वे की ज्यांच्या आधारावर रचलेले प्रकल्प जीवनात सुसंगतपणे राबविण्याचे सामर्थ्य माणूस कमावतो. (२) पृथ्वीवरील सर्व प्राणी असा गट घेतला तर त्या गटात 'विचार करण्याची क्षमता असलेली बुद्धी' केवळ माणूस या गट सदस्याकडेच आहे आणि तिचा विकास करणे हा माणसाचा मुलभूत प्रकल्प असतो.(३) त्यामुळे 'विचार करण्याची क्षमता असलेली बुद्धी' केवळ माणूस या गटसदस्याकडेच आहे'. अॅरिस्टॉटललच्या व्याख्येतील एकसत्त्वीकरणाचा धोका असा की 'प्रत्येक माणूस असा बुद्धिमान आहे' असा समज होतो. पण असे दिसत नाही. याचे कारण असे की एकतर माणूस जन्मलेल्या प्रत्येक क्षणापासून विचार करतो; दुसरे असे की बुद्धीचा विकास करण्याची संधी मिळालेला माणूसच जीवनातील प्रकल्प राबवू शकतो. अर्थातच प्रत्येक माणसाला अशी प्रकल्प बनविण्याची आणि ते राबविण्याची संधी मिळेलच असे नाही. (वर्ण-जातीव्यवस्थेने अशी संधी हजारो वर्षे नाकारलेली होती.) तिसरे असे की जीवशास्त्रीयदृष्ट्या सुद्धा 'विचार करण्याची क्षमता' या अर्जित गुणाचे एकसत्त्वीकरण करणे धोक्याचे ठरते. त्यामुळे इटालियन विचारवंत अन्तोनिओ ग्राम्शी (१८९१-१९३७) ने "सर्व माणसे बुद्धिवंत आहेत, पण सर्व माणसांना समाजात बुद्धिवंतांचे कार्य नसते" अशी सावध भूमिका घेतली. (आपण असे म्हणू शकतो की मुळात वर्ण-जातीव्यवस्था निर्मिती हाच एक विचार करण्याच्या क्षमतेचा (विघातक) प्रकल्प ठरला होता/आहे. आणि आज त्याचे उच्छ्रादन हा दुसरा (विधायक) प्रकल्प ठरला आहे.)

३ राजभाषा, ज्ञानभाषा, संवादभाषा, जनभाषा इत्यादी विषयावर विविध संस्था, व्यक्ति, उच्चशिक्षण क्षेत्र इत्यादी पातळीवर भयावह अखंड चर्चित चर्चण झाले आहे, चालू आहे. त्या वादात येथे पडावयास नको.

४ याचे कारण किंवा श्रेय हिंदी चित्रपट सृष्टीला दिले पाहिजे. हिंदी चित्रपटांनी भारतात भाषिक, भावनिक, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक इत्यादी तऱ्हांची राष्ट्रीय एकात्मतेची बीजे रुजविली, असे म्हणता यावे.

५ येथे वस्तुतः वस्तुभाषा आणि अधिभाषा (object language and metalanguage) असा भेद करता येईल. ज्या भाषेविषयी आपण बोलतो तो अधिभाषा आणि ज्या भाषेत बोलतो ती अधिभाषा. मराठीतून इंग्लीश शिकताना इंग्लीश वस्तुभाषा तर मराठी ही अधिभाषा असते. पण मराठीचे महत्त्व इंग्लीश भाषेतून सांगताना मराठी ही वस्तुभाषा आणि इंग्लीश ही अधिभाषा असते.

६ "इंग्रजी ही काही आपली मातृभाषा नाही आणि जगाची ज्ञानभाषा तर नाहीच नाही. इंग्रजी भाषेचा अवलंब किंवा स्वीकार न करताही जगातल्या अनेक देशांनी प्रगती केलेली आहे. उदाहरणच देऊन बोलायचं तर, चीन, जपान, जर्मनी, रशिया, इटली हे देशांचं देता येईल. या देशांनी इंग्रजीचा स्वीकार न करताही आपली प्रगती साधलेली आहे, उन्नती केलेली आहे. चीन-जपान-जर्मनी यांनी तंत्रज्ञान-विज्ञानात केलेली प्रगती तर थक्क करणारी आहे. विशेष म्हणजे हे ज्ञान त्या-त्या देशांनी आपल्या नागरिकांना आपल्या भाषेतच दिलेलं आहे. म्हणजेच विज्ञानापासून तंत्रज्ञानापर्यंत सर्वच ज्ञान काही फक्त इंग्रजीत उपलब्ध नाही आणि इंग्रजी आल्याशिवाय ते ज्ञान इतरांना मिळणारच नाही, असंही नाही. फक्त जगभरच वेगवेगळ्या ज्ञानशाखांत होणारं संशोधन प्रत्येक देशाने आपल्या राष्ट्रभाषेत-मातृभाषेत उपलब्ध करून दिलं पाहिजे. ते तसं दिलं, तर जगातली कुठलाही समाज कुठल्याच ज्ञानापासून वंचित राहणार नाही." - नागनाथ कोत्तापल्ले - 'मराठी भाषा समिती'चे अध्यक्ष, "मराठीला ज्ञानभाषा करण्यासाठी कोश महत्वाचे!" मुलाखत : मुकुंद मुळे, महाराष्ट्र टाईम्स, २३ नोव्हेंबर २०१३.

७ "इंग्रजीमुळे ज्ञानी होता येते, ही अंधश्रद्धा" – नेमाडे, शुक्रवार, २९ मे २०१५, लोकसत्ता, जळगाव आवृत्ती.

८ रा. भा. पाटणकर, अपूर्ण क्रांती, उपोद्घात, पहिली आवृत्ती, मौज प्रकाशन.१९९९, पान १४६.

९ रा. भा. पाटणकर, अपूर्ण क्रांती, उपोद्घात, पहिली आवृत्ती, मौज प्रकाशन.१९९९, पान २७२.
